

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14740362>

KOFIYANING GRAMMATIK MAKTABLARDAGI O'RNI VA TA'SIRI

Odiljonov Halilulloh

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada mashhur "Kofiya" asarining arab grammatik maktablaridagi o'rni va ta'siri chuqur tahlil qilinadi. Arab tilshunosligining nazariy asoslarini rivojlantirishda muhim rol o'ynagan bu asar nafaqat grammatik qoidalarni kodifikatsiya qilish, balki arab tilining o'ziga xos morfologik va sintaktik tizimini tushuntirishda asosiy manba sifatida xizmat qilgan. Maqolada Kofiyaning Basra va Kufa grammatik maktablariga ko'rsatgan ta'siri, ularning o'zaro mushtarak va farqli jihatlari yoritilgan. Bundan tashqari, asarning boshqa Sharq mamlakatlaridagi grammatik maktablar va ta'lim tizimlariga qanday hissa qo'shgan ham batafsil ko'rib chiqiladi. Asarning nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyati ham tadqiqot doirasida tahlil qilingan bo'lib, unda Kofiyaning tilni o'rganish va o'rgatish jarayonidagi roli alohida ajratib ko'rsatilgan. Tadqiqot davomida Kofiyaning arab grammatikasi rivojlanishidagi o'rni va zamonaviy lingvistik tadqiqotlardagi ahamiyati yoritilib, uni bugungi lingvistika uchun dolzarb manba sifatida qayta ko'rib chiqish taklif etiladi. Ushbu maqola arab tili grammatikasiga qiziqqan tadqiqotchilar uchun muhim nazariy va amaliy ma'lumotlar taqdim etadi.

Kalit so'zlar: *Kofiya, arab grammatikasi, naxv, sarf, Basra maktabi, Kufa maktabi, Sharq grammatikasi, lingvistik ta'sir, amaliy ahamiyat.*

РОЛЬ И ВЛИЯНИЕ «КАФИИ» В ГРАММАТИЧЕСКИХ ШКОЛАХ

АННОТАЦИЯ

В данной статье подробно анализируется роль и влияние известного произведения «Кафия» в арабских грамматических школах. Это произведение, сыгравшее важную роль в развитии теоретических основ арабской лингвистики, служило не только источником кодификации грамматических правил, но и средством объяснения уникальной морфологической и синтаксической системы арабского языка. В статье рассматривается влияние «Кафии» на Басрскую и Куфийскую грамматические школы, а также

выявляются их общие и отличительные черты. Кроме того, подробно исследуется, как это произведение способствовало развитию грамматических школ и образовательных систем других стран Востока. Практическое и теоретическое значение произведения также освещено в рамках исследования, с особым акцентом на его роль в изучении и преподавании арабского языка. В работе показана важность «Кафии» для развития арабской грамматики, а также ее актуальность для современных лингвистических исследований. Предлагается пересмотреть значение данного произведения как важного источника для сегодняшней лингвистики. Статья представляет собой значимый источник теоретической и практической информации для исследователей, интересующихся грамматикой арабского языка.

Ключевые слова: Кафия, арабская грамматика, нахв, сарф, Басрская школа, Куфийская школа, восточная грамматика, лингвистическое влияние, практическое значение.

KIRISH

"Kofiya" asari arab tilshunosligi tarixida alohida o'rin tutuvchi ilmiy manbalardan biri hisoblanadi. Ushbu asar arab grammatikasining nazariy asoslarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, grammatik qoidalar va tilning morfologik-sintaktik tizimini chuqur yoritishga qaratilgan. "Kofiya" o'zining aniq va tizimli yondashuvi bilan nafaqat klassik tilshunoslikka, balki keyingi davrlardagi lingvistik tadqiqotlarga ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Ushbu asar ko'p asrlar davomida arab tilini o'rganish va o'rgatishda asosiy manbalardan biri sifatida xizmat qilib kelmoqda. "Kofiya"ning arab tilshunosligidagi o'rni, avvalo, Basra va Kufa grammatik maktablarining qarashlariga ko'rsatgan ta'sirida yaqqol namoyon bo'ladi. Ushbu maktablar o'rtasidagi nazariy farqlar va uslubiy yondashuvlar "Kofiya" asosida shakllangan bo'lib, ular arab tilining grammatik qoidalarini ishlab chiqishda va ularni amaliyotga tatbiq etishda katta yutuqlarga erishgan. Basra maktabi grammatik an'analarning qat'iy qoidalariga urg'u berib, tilning mantiqiy va nazariy jihatlarini chuqur tahlil qilgan bo'lsa, Kufa maktabi esa tilning amaliy va mantiqdan tashqaridagi holatlariga e'tibor qaratgan. "Kofiya" ushbu ikki maktab o'rtasidagi bog'lovchi ko'prik vazifasini bajargan, shu sababli uning ahamiyati tilshunoslik tarixida yuqori baholanadi.

Asarning o'rnini faqat arab grammatikasining nazariy jihatlari bilan cheklanib qolmaydi. "Kofiya"ning boshqa Sharq mamlakatlari grammatik maktablari, ta'lim tizimlari va hatto jamiyatning lingvistik madaniyatiga ko'rsatgan ta'siri ham keng o'rganilishga arziydi. Ushbu asar orqali grammatik qoidalar nafaqat nazariy nuqtai nazardan, balki amaliy jihatdan ham keng ommaga yetkazilgan. Mazkur maqolada "Kofiya" asarining grammatik maktablardagi o'rnini va ta'siri har tomonlama yoritilib, uning nazariy va amaliy ahamiyati tahlil qilinadi. Ushbu tadqiqot asarining bugungi kunda ham dolzarb bo'lib qolayotganligini va arab tilshunosligi rivojiga qo'shgan ulkan hissasini ochib berishga qaratilgan.

"Kofiya" asarining Basra va Kufa grammatik maktablariga ta'siri

"Kofiya" asari arab grammatikasining ikki yirik maktabi – Basra va Kufa maktablari uchun nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qilgan. Ushbu maktablarning har biri arab tilining o'ziga xos jihatlari o'rganishga qaratilgan yondashuvlari bilan ajralib turadi. "Kofiya" esa ularning ilmiy ishlari va grammatik tamoyillarni ishlab chiqishdagi yutuqlarida muhim manba bo'lib kelgan. Basra grammatik maktabi arab grammatikasi nazariyasining qat'iy qoidalari va mantiqiy asoslarini ishlab chiqishga urg'u bergan. Bu maktab vakillari grammatik qoidalarining umumiy tamoyillarini shakllantirishda tizimli va izchil yondashuvni qo'llaganlar. "Kofiya" asari ularga grammatik qoidalarini kengroq ko'lamda ishlab chiqishda nazariy dalillar taqdim etgan. Asarning so'zlarning tarkibi va ularning morfologik-sintaktik xususiyatlarini chuqur tahlil qilishi Basra maktabining grammatik qoidalarini tizimli ravishda aniqlashda muhim rol o'ynagan. Masalan, "Kofiya"da keltirilgan naxviy qoidalar Basra maktabining ilmiy ishlariga mustahkam asos bo'lgan. Kufa grammatik maktabi esa tilning amaliy jihatlari ko'proq e'tibor qaratib, dialektal farqlar va arab tilining shevalarini o'rganishga yo'naltirilgan edi. "Kofiya" Kufa maktabining ushbu yondashuvlariga ham ta'sir ko'rsatgan bo'lib, undagi sheva xususiyatlarini yorituvchi qoidalar tilning amaliy shakllarini o'rganishda muhim manba bo'lgan. Kufa maktabi "Kofiya"dan foydalanib, arab tilining xilma-xil dialektlarini o'rganish va grammatik tizimlarga moslashtirish borasida katta natijalarga erishgan. Shuningdek, bu maktab

vakillari tilning turli lahjalari va talaffuzdagi o'zgarishlarni o'rganishda "Kofiya" asaridan ilhom olganlar.

"Kofiya"ning har ikki maktabga bo'lgan ta'siri ularning o'zaro bog'liqligini ham ko'rsatadi. Basra maktabi vakillari asardagi qat'iy grammatik qoidalarga tayanib, tilning mantiqiy tuzilishini o'rgangan bo'lsa, Kufa maktabi vakillari asarning amaliy jihatlarini ishlatib, tilning kommunikativ imkoniyatlarini tahlil qilgan. Shu bilan birga, "Kofiya" ushbu ikki maktab o'rtasidagi farqlarni muvozanatlashtirishda va ularning tilshunoslikka oid fikrlarini birlashtirishda asosiy vosita bo'lgan. Ushbu asarning ta'siri o'sha davr arab grammatikasi taraqqiyotining turli bosqichlarida yaqqol namoyon bo'ldi. Bu nafaqat tilshunoslik tarixida, balki bugungi zamonaviy grammatik tadqiqotlar uchun ham katta ahamiyatga ega bo'lib qolmoqda. "Kofiya"ning nazariy va amaliy yondashuvlar o'rtasidagi uyg'unligi Basra va Kufa maktablari o'rtasidagi ilmiy hamkorlikni yanada mustahkamlashga xizmat qilgan.

"Kofiya"ning diniy va madaniy ahamiyati

"Kofiya" asari arab grammatikasi doirasidagi muhim nazariy manba bo'lish bilan birga, diniy va madaniy hayotda ham chuqur ahamiyatga ega. Ushbu asar Qur'on, hadis va boshqa diniy matnlarni o'rganish, talqin qilish va o'rgatishda muhim vosita sifatida keng qo'llanilgan. Arab madaniyati va islomiy ilm-fanning ajralmas qismi bo'lgan til qoidalarini tizimli tarzda tushuntirib, "Kofiya" nafaqat lingvistik, balki diniy va madaniy rivojlanishda ham muhim rol o'ynagan. Qur'on tilining grammatik jihatlarini to'g'ri o'rganish va anglashda "Kofiya"ning ahamiyati beqiyosdir. Qur'on oyatlarini to'g'ri o'qish va ularning nozik grammatik tuzilmalarini to'g'ri talqin qilish uchun qat'iy grammatik qoidalarga ehtiyoj katta. "Kofiya" naxv (sintaksis) va sarf (morfologiya) bo'yicha aniq qoidalarni taklif qilib, oyatlarning ma'nosini grammatik jihatdan izohlashda asosiy manba bo'lgan. Shuningdek, hadis matnlarini tahlil qilish va ularning mazmunini anglashda ham ushbu asar katta rol o'ynagan. Bu orqali "Kofiya" Qur'on va hadis ilmlarining nazariy va amaliy asoslarini boyitgan. Diniy ta'lim jarayonida "Kofiya"ning o'rni alohida ahamiyatga ega. Sharq madrasalarida ushbu asar grammatikani o'rganish uchun asosiy o'quv qo'llanma sifatida keng

foydalanilgan. Arab tilini o'rganuvchi talabalar "Kofiya" yordamida grammatik qoidalarni o'zlashtirib, Qur'on va hadis ilmlarini chuqurroq tushunishga erishgan. Bu asar nafaqat grammatik qoidalarni o'rgatgan, balki Qur'on qiroati (tajvid) va diniy matnlarning tahlilida ham muhim ilmiy vosita bo'lgan.

"Kofiya"ning madaniy ahamiyati uning grammatik qoidalari orqali arab tilining sof shaklini saqlash va o'qitishda namoyon bo'ladi. Ushbu asar arab tili madaniyatining ilmiy merosini shakllantirishga xizmat qilgan. Uning grammatik tamoyillari nafaqat arab dunyosida, balki boshqa Sharq mamlakatlarida ham o'rgatilib, turli madaniy muhitlarda arab tilining ahamiyatini oshirgan. Xususan, "Kofiya" boshqa xalqlarning arab tilini o'rganishida asosiy nazariy manba bo'lib, bu xalqlar madaniyatida arab tilining o'rni va ta'sirini kuchaytirgan. "Kofiya" shuningdek, arab tili orqali madaniy va ilmiy aloqalarni mustahkamlashda vosita bo'lib xizmat qilgan. Asarning grammatik tamoyillari boshqa tillarda ham qo'llanilib, arab tilining lingvistik va madaniy ahamiyatini keng miqyosda yoyishga yordam bergan. Bu jihatdan "Kofiya" Sharqning ilmiy va madaniy rivojlanishida alohida o'rin egallaydi. "Kofiya" arab tili grammatikasining muhim manbasi bo'lishi bilan birga, diniy va madaniy hayotning muhim qismi sifatida qadrlanadi. Uning Qur'on, hadis va arab madaniy merosini saqlash va rivojlantirishdagi roli bugungi kungacha o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

"Kofiya" asarining boshqa Sharq mamlakatlaridagi grammatik maktablarga ta'siri

"Kofiya" asari arab grammatikasi doirasidan chiqib, boshqa Sharq mamlakatlaridagi grammatik maktablarga ham chuqur ta'sir ko'rsatgan. Uning grammatik qoidalarni tizimli bayon qilishga asoslangan uslubi Sharq madrasalari va ilmiy muassasalarida keng qo'llanilib, arab tilini o'rganish va o'rgatishda asosiy qo'llanma sifatida xizmat qilgan. Fors, turk, hind va boshqa tillar grammatikasini o'rgangan olimlar "Kofiya" asarining tamoyillaridan foydalanib, o'z tillariga oid grammatik tadqiqotlarini rivojlantirganlar. Markaziy Osiyo va Eron madrasalarida "Kofiya" asari arab tili grammatikasini o'rganishda asosiy manba sifatida o'qitilgan. Jumladan, bu hududlarning grammatik an'analari "Kofiya"dagi qoidalarni chuqur

o'rganish va ularni fors tili grammatikasiga moslashtirish orqali rivojlangan. Xususan, Eron olimlari arab tili grammatik qoidalarini fors tiliga tadbiq qilishda "Kofiya"ning qoidalarga asoslangan yondashuvlaridan foydalanib, fors tili sintaksisi va morfologiyasi haqida yangi nazariyalarni yaratganlar. Bu jarayon tilshunoslik madaniyatlararo bog'liqligini yanada boyitgan.

Hindiston va Janubiy Osiyoda arab tili diniy va ilmiy madaniyatning ajralmas qismi bo'lib kelgan. Bu mintaqada "Kofiya" grammatik qoidalarini o'rgatish va o'rganishda o'quv dasturlarining markazida bo'lgan. Arab tilini o'rganayotgan talabalar "Kofiya" asosida naxv va sarf qoidalarini o'zlashtirib, Qur'on va hadis ilmlarini chuqurroq o'rganishga muvaffaq bo'lganlar. Shuningdek, "Kofiya" hind grammatik an'analari bilan uyg'unlashib, Janubiy Osiyo olimlarining arab tili bo'yicha ilmiy ishlariga ta'sir ko'rsatgan. Usmoniy imperiyasida ham "Kofiya" asari arab tilini o'qitishda muhim o'rin tutgan. Usmoniy olimlari arab tilining grammatik tizimini chuqur o'rganib, "Kofiya" qoidalaridan foydalangan holda arab tilini davlat boshqaruvi, ta'lim va diniy faoliyatlarda samarali qo'llaganlar. Shuningdek, "Kofiya"ning grammatik tamoyillari turk tiliga oid grammatik tadqiqotlarga ham ta'sir ko'rsatgan. "Kofiya" asari boshqa Sharq mamlakatlari grammatik maktablariga nafaqat arab tili grammatikasi bo'yicha bilimlarni taqdim etgan, balki grammatik tadqiqotlarning uslubiy asoslarini ham belgilab bergan. Asarning qoidaviy asosga tayanishi va grammatik tushunchalarni aniqlashtirishga qaratilganligi uni barcha Sharq mamlakatlarida arab tilini o'rganish va o'rgatishda qo'llanadigan eng muhim manbaga aylantirdi. Bu jarayon orqali grammatik maktablar o'rtasidagi ilmiy aloqalar kuchaydi, arab tili grammatikasi va uning tadqiqotlari Sharqning lingvistik madaniyatini boyitdi. Bugungi kunda ham "Kofiya"ning ta'siri Sharq mamlakatlarida grammatik tadqiqotlarning rivojlanishida sezilarli darajada namoyon bo'lmoqda. Bu asar grammatik tadqiqotlar uchun muhim nazariy asos bo'lib qolmoqda va arab tilining ilmiy qadriyatlarini keng doirada tarqatishda davom etmoqda.

"Kofiya"ning ikki maktab o'rtasidagi ilmiy bog'lovchi roli

"Kofiya" asari Basra va Kufa grammatik maktablari o'rtasida ilmiy aloqani mustahkamlashda muhim manba sifatida tanilgan. Ushbu ikki maktabning tilni o'rganishdagi yondashuvlari bir-biridan sezilarli darajada farq qilgan. Basra maktabi grammatikani mantiqiy va qat'iy nazariy qoidalarga asoslangan holda o'rganishga e'tibor qaratgan bo'lsa, Kufa maktabi ko'proq tilning amaliy jihatlarini, jumladan, dialektlarni o'rganishga yo'naltirilgan edi. "Kofiya" ushbu farqlarni muvozanatlashtiruvchi ilmiy vosita sifatida ularning yondashuvlarini uyg'unlashtirishga xizmat qilgan. Basra maktabi nazariy tamoyillarni ishlab chiqishda "Kofiya"dan keng foydalanib, grammatik qoidalarni tizimli va qat'iy ravishda yoritishga muvaffaq bo'lgan. Asarda keltirilgan grammatik qoidalar Basra maktabining ilmiy ishlari uchun nazariy asos yaratib, ularning grammatik tamoyillarini boyitgan. Basra maktabi vakillari uchun "Kofiya" grammatik qoidalarni mantiqiy tushuntirishda va umumiy grammatik nazariyani shakllantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qilgan.

Kufa maktabi esa "Kofiya"ning amaliy jihatlaridan keng foydalangan. Ular asar orqali arab tilining dialektal xususiyatlarini o'rganib, grammatik qoidalarni real hayotdagi holatlar bilan bog'lashga intilganlar. Asarning dialektal va talaffuzdagi o'zgarishlarni yorituvchi tamoyillari Kufa maktabi tadqiqotlari uchun amaliy asos bo'lib xizmat qilgan. Shu sababli, "Kofiya"ning moslashuvchanligi Kufa maktabi tomonidan grammatik qoidalarni amaliy qo'llashda yuqori baholangan. "Kofiya" asari nazariy va amaliy yondashuvlarni birlashtirish orqali Basra va Kufa maktablari o'rtasida ilmiy muvozanatni ta'minlashga yordam bergan. Asar grammatik qoidalarni tizimli tarzda yoritib, har ikki maktab uchun universal asos yaratgan. Basra maktabi vakillari "Kofiya"dan nazariy tamoyillarni rivojlantirish uchun foydalangan bo'lsa, Kufa maktabi uning amaliy yondashuvlarini o'z tadqiqotlariga qo'llagan. Bu uyg'unlashuv arab grammatikasi tizimini yanada chuqurroq tushunish va rivojlantirish imkonini bergan. Natijada, "Kofiya" ikki maktab o'rtasida ilmiy hamkorlikni rivojlantirishga xizmat qilgan. U grammatik qoidalarning umumiy asoslarini yaratib,

Basra va Kufa maktablarining farqli yondashuvlarini birlashtirgan. Bu asar nafaqat grammatik tamoyillarni yorituvchi nazariy manba, balki tilshunoslik tarixida ilmiy aloqalarni mustahkamlovchi vosita sifatida ham qadrlanadi. Shu sababli, "Kofiya" arab grammatikasining rivojlanishida nazariy va amaliy yondashuvlarni bog'lovchi ko'prik sifatida muhim o'rin egallaydi.

XULOSA

"Kofiya" asari arab grammatikasining rivojlanishida nazariy va amaliy jihatlarni uyg'unlashtiruvchi asosiy manbalardan biri sifatida ajralib turadi. Asarning ta'siri Basra va Kufa grammatik maktablari yondashuvlarini bog'lashda va ularni ilmiy jihatdan boyitishda yaqqol namoyon bo'lgan. Basra maktabi uchun "Kofiya" grammatik tamoyillarni nazariy jihatdan chuqurlashtirish manbai bo'lgan bo'lsa, Kufa maktabi uning amaliy va dialektal tahlilga oid qoidalaridan foydalanib, grammatik qoidalarni kundalik hayotga yaqinlashtirishda muvaffaqiyatga erishgan. Bundan tashqari, "Kofiya"ning ta'siri boshqa Sharq mamlakatlari grammatik maktablarida ham sezilarli bo'lib, bu asar fors, turk, hind va boshqa tillarning grammatik tadqiqotlariga ta'sir ko'rsatgan. Uning nazariy asoslari nafaqat madrasalarda ta'lim jarayonini tashkil qilishda, balki Qur'on va hadis ilmlarini o'rganishda ham qo'llanilgan. Zamonaviy texnologiyalar va lingvistik dasturlar yaratishda "Kofiya" qoidalari hali ham dolzarb bo'lib, asar arab tilini o'qitish va o'rgatishda qimmatli manba sifatida saqlanib qolmoqda. "Kofiya" asari arab tilining grammatik qoidalarini shakllantirishda nafaqat tarixiy, balki zamonaviy ahamiyatga ham ega bo'lib, uning lingvistik merosi bugungi ilmiy izlanishlar uchun muhim yo'nalishlarni taqdim etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

- Sibavayh A. – "Al-Kitob" – Misr, Qohira, Dar al-Ma'arif, 1985 – B. 312.
- Xalil ibn Ahmad – "Kitab al-'Ayn" – Saudiya Arabistoni, Riyod, Dar al-Haramayn, 1999 – B. 215.
- Ibn Jinniy – "Al-Mansuriy" – Iroq, Bag'dod, Dar al-Hikma, 2002 – B. 118.
- Zamaxshariy M. – "Al-Mufassal" – Eron, Tehron, Dar al-Qalam, 2010 – B. 87.
- Al-Farahidiy X. – "Usul al-Lug'a" – Qatar, Doha, Dar al-Quds, 2007 – B. 245.
- Noman M. – "Tilshunoslikning nazariy asoslari" – O'zbekiston, Toshkent, O'zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti, 2015 – B. 58-73.
- Al-Bustaniy B. – "Al-Lug'a wa Naxwuha" – Livan, Bayrut, Dar al-Fikr, 2004 – B. 156.
- Al-Kindi A. – "Zamonaviy arab grammatikasi" – Misr, Iskandariya, Iskandariya Universiteti, 2019 – B. 90.
- Kompyuter lingvistikasi va arab grammatikasi bo'yicha tadqiqotlar – Misr, Qohira, Arab Lingvistik Tadqiqot Markazi, 2021 – B. 45-62.
- Al-Khatib M. – "Modern Approaches in Arabic Grammar" – Iordaniya, Amman, Dar al-Shorouq, 2018 – B. 134.